

Bartha Eszter

Konstrukciók vonzásában. Kelet-Európa mint identitás*

Igencsak bátor ember az, aki kelet-európai összehasonlító történetírással vállalkozik: szembe kell néznie azzal, hogy munkáját számos támadás, kritika éri majd, fektessen bele akármekkora energiát és szaktudást. Hogy még jobban elbátortalanítsam a vállalkozó szellemű történészeket, a kritikák jó része jogos, hiszen olyan problémahalmazról van szó, amely magába foglalja a régió egész történetét – egyesek szerint a római hódítástól, mások szerint inkább a kora újkortól – napjainkig. A vitatott kérdések tehát már a definíciónál elkezdődnek – nevezetesen ott, hogy hogyan is definiáljuk Kelet-Európát. Stefano Bottoni inkább 20. századi konstrukciónak tekinti a Kelet-Európa fogalmat, noha röviden kitér a nagy, marxista gyökerű kelet-európai iskola is. Utóbbi eredményeire egykor a Nyugat is felfigyelt, sőt, figyelt; nevezetesen arra, hogy történeti régióként határozta meg a területet. Magyarországon ezt az iskolát olyan nevek fémjelezték, mint Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, Ránki György, Berend T. Iván és Szűcs Jenő, és ezt a hagyományt vitte tovább az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéke és a Ruszisztikai Központ (Palotás Emil, Krausz Tamás és Szvák Gyula). Bottoni Kelet-Európa-definícióját részletesen bírálta Mitrovits Miklós;¹ kritikájával lényegében egyetértek. A bírálat egyik fő eleme, hogy Bottoni ideologikus-politikai fogalomként használja Kelet-Európát, amelynek viszonyítási pontja a mindenkori Nyugat, vagy még inkább: egy ideálisnak elképzelt Nyugat-Európa. Bottoni maga is írja, hogy ő a „rövid” 20. század egyik melléktermékének tekinti Kelet-Európa fogalmát, amelyet „leülepedett emlékezetrétegek” alkotnak, illetve tartanak össze.² A közös emlékezetben kulcsszerepet játszik az 1944 utáni „szovjetizálási” kísérlet, amely részben megpecsételte a Nyugattól való leszakadást, részben pedig ápolta a közép-európai különállás tudatát (azt, hogy „Közép-Európa” nem azonos a „keleti” Szovjetunióval). Itt kétségtelenül ellentmondás van, hiszen Bottoni nem osztja tovább alrégiókra a ma 20 államból álló Kelet-Európát, amelynek tárgyalására vállalkozik, viszont külön fejezetet szentel („A megmentett Közép-Európa”) Görögországnak, Finnországnak és Ausztriának. Ebből mintha az következne, hogy a szerző „Közép-Európát” is ideologikus-politikai konstrukcióként

* Stefano BOTTONI: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 362 p.

¹ <http://kkeu.blog.otka.hu/2015/01/04/stefano-bottoni-a-varva-vart-nyugat-szintezis-kelet-europa-jelenkori-tortenelmerol/> Letöltve 2015. május 25.

² Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat*. 12.

használja, nem pedig földrajzi fogalomként (ti. a szovjet kísérlettől megmentett régió lesz „Közép-Európa”).

Ebben az értelemben 1945 valóban „kezdőpont” Kelet-Európa történetében, hiszen kétségtelenül a Vörös Hadsereg győzelme tette lehetővé a sztálini rendszer kelet-európai exportját. Noha Bottoni külön fejezetben tárgyalja a népi demokráciák történetét, és csak 1949-től számítja „sztálinistának” a kelet-európai új berendezkedést, nem hagy kétséget afelől, hogy az „átmenet” csak előkészítette az egypártrendszert és a teljes államosítást. A totalitárius elméletről (amely lényegi azonosságot tételez a fasizmus és a kommunizmus között) kevés szó esik. A szerző jóval differenciáltabban és árnyaltabban tárgyalja a „szovjetizálás” nagy kísérletét, mint a kelet-európai szerzők többsége, akik az államszocializmus bukása után fedezték fel üdvöztető narratívaként az amerikai hidegháborús ideológiaként (is) szolgáló totalitarianizmust. Egészében azonban nem tudunk szabadulni Churchillnek attól a híres metaforájától, miszerint „vasfüggöny ereszkedik le Európára”; és magának Kelet-Európának a konstrukciója is mintha ezt a választóvonalat idézné – hiszen Kelet-Európa mint entitás ezek szerint „csak” ideológiai konstrukció, a hidegháború terméke.

Kelet-Európa konstrukcióként való tételezése nem új gondolat a historiográfiában. Bottoni maga is idézi Larry Wolffot,³ aki kimutatja, hogy „Kelet-Európa” már a felvilágosodás korában úgy jelent meg Európa térképén és a nyugati utazók fejében, mint az „egzotikus más” – vagyis a civilizációs (olykor rasszista színezetű) Kelet-Európa-olvasatnak igen mély gyökerei vannak a nyugati kulturális tudatban. Egy egész kötet témája volna, hogy az államszocializmus megléte mennyiben járult hozzá az „egzotikus más” imázsához, amelyet azonban *nem* Keleten, hanem Nyugaton konstruáltak. Ide tartoznak azok a fejtegetések, amelyek a „keleti” kultúrából kívánják levezetni a bolsevizmust (vagy pedig egyenesen ázsiai bolsevizmusról beszélnek), mintha legalábbis Marx vagy a francia kommün ázsiai gyökerekkel rendelkezett volna... De sokan választják az oknyomozó történetírás fáradságos munkája helyett a mítoszokat, nélkül, hogy tisztában lennének e mítoszok valóságos gyökereivel. Az ázsiai bolsevizmus szerves része volt a Goebbels által irányított náci propagandának, amely keresztes háborúként tüntette fel Hitlernek a Szovjetunió ellen irányuló (valójában régóta eltervezett) totális háborúját, annak minden borzalmas pusztításával és rémtettével együtt (beleértve a zsidók kiirtását az elfoglalt területeken). Kétségtelen tény, hogy e rémtettek véghez viteléhez erőteljesen hozzájárult a következetes és

³ Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

mélyen sulykolt rasszista propaganda és az „egzotikus másik” mentális képe (ti. hogy Keleten mások a törvények, és ott, úgymond, „minden” megengedett). Egyébként az „egzotikus másik” képe ma is mélyen él a nyugatiak mentális tudatában; megkockáztatom, hogy számos kelet-európai alkotást akkor fogadnak megértéssel, ha ezt az egzotikus másságot erősíti.

Ez a kritika természetesen nem jellemzi Bottonit, aki a kelet-európai jelenkori történelem kitűnő ismerőjeként jóval differenciáltabban közelít az államszocializmushoz, mint a totalitarianizmust preferáló szerzők. Kelet-Európa mint 20. századi konstrukció azonban több szempontból problematikus feltételezés. Ahogy már említettem, óhatatlanul felidézi azt a hidegháborús ideológiát, azt, hogy a Szovjetunió „lekapcsolta” – finomabban, eltérítette – ezeket az országokat a nyugati fejlődés útjáról. Az „egzotikus másságra” kétségtelenül ráerősített az államszocializmus – csak hogy ezt a mentális képet *Nyugaton* konstruálták. Kelet kétségtelenül átvette, amikor kimerültek az államszocializmus ideológiai-társadalmi tartalékai – de ez egy hosszabb folyamat eredménye volt, és a „nyugatimádatot” nem lehet visszavetíteni az államszocializmus kialakulásának időszakára. Bottoni könyvéből hiányzik annak meghatározása, hogy *mi* is volt maga az államszocializmus mint rendszer: mit is jelentett valójában a „szovjetizálás” nagy kísérlete? Így a konstrukcióból – noha a szerző kétségtelenül elveti a totalitarianizmust – mégiscsak egy árnyaltabb, de a hidegháborús ideológiába ágyazott Kelet-Európa-kép következik.

További probléma, hogy, Bottoni, miközben utal azokra a szerzőkre, akik történeti-földrajzi régióként értelmezték Kelet-Európát, lényegében nem vitatkozik téziseikkel (tehát nem derül ki, hogy hol helyezi el ezekhez képest a saját Kelet-Európa fogalmát). Erre az ellentmondásra még visszatérek. Itt most a magyar historiográfusok néhány koncepciójára szeretnék kritikailag reflektálni.

Először Niederhauser Emil Kelet-Európa-koncepcióját említem, amelyet magam is osztok. Az ő felfogása szerint a régió eltérő fejlődése már a kelet-európai feudalizmussal megkezdődött: nem alakult ki a nyugatihoz hasonló lépcsőzetes feudális hierarchia, és a történelmi „megkésettség” a városfejlődésben és a kereskedelemben is megmutatkozott.⁴ A

⁴ A városfejlődés és a kereskedelem Nyugat-Európában „történelmi” előnnyel folyt, hiszen Kelet-Európában később szilárdult meg az állam, az egyház és a feudalizmus intézményei. Arról vitatkoznak a történészek, hogy a kelet-európai fejlődés mikor „szakadt le” a nyugatitól. Immanuel Wallerstein ezt a kapitalizmus nyugat-európai kialakulásával magyarázza. (Immanuel WALLERSTEIN: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat, Budapest, 1983.) Pach Zsigmond Pál kutatásai empirikusan megerősítik Wallerstein tézisé; sőt, a kutató megállapítja, hogy a nyugat-európai kapitalista ipar jelentős hasznat húzott a közép-kelet-európai piacból, mielőtt helyüket átvették a tengerentúli piacok.

14–15. században a központosított államok megjelenése Kelet-Európában biztató jele volt annak, hogy sikerül csökkenteni a gazdasági-társadalmi fejlődés különbségeit Kelet- és Nyugat-Európa között. Az Oszmán Birodalom katonai győzelmei és terjeszkedése azonban megint visszavetette a régió fejlődését. A városok elszegényedtek, az ipar és a kereskedelem lehanyatlott, az egységes nemzetállamok helyett pedig soknemzetiségű birodalmak jöttek létre Kelet-Európában. Niederhauser Emil ebből a fejleményből eredetezteti a régió államait ma is megosztó „modernizáció versus nacionalizmus” dilemmáját. Ettől kezdve ugyanis a nemzetiségi kérdés és a függetlenség problémája elnyomta – vagy legalábbis kedvezőtlenül befolyásolta – a társadalmi haladás jóval fontosabb kérdését Kelet-Európában.⁵

A fentiekben jeleztem a kelet-európai fejlődés általános vonásait; de a régióval foglalkozó történészek természetesen nem tekintették homogén egésznek Kelet-Európát. Niederhauser Emil a következő történeti régiókat különbözteti meg benne: Nyugat-Kelet-Európa (Csehország, Szlovénia), Közép-Kelet-Európa (Lengyelország, Magyarország, Horvátország és a balti államok), a balkáni országok (Románia, Bulgária, Szerbia, Macedónia, Bosznia, Albánia) és Kelet-Kelet-Európa (Oroszország, Ukrajna, Belorusszia).⁶ Nyugat-Kelet-Európa polgárosult leginkább, s ott volt a legtöbb esélye a nyugat-európai fejlődéshez való felzárkózásra. A közép-kelet-európai térségben a gyengébb polgárság etnikai-nemzetiségi összetételében is vegyes volt (ami tovább erősítette a helyi nacionalizmusokat), és a 20. században is fennmaradtak a társadalom feudális-rendi vonásai. Kelet-Kelet-Európa csak a 19. század végétől kezdett kilépni a tradicionális társadalom keretei közül. Végül a balkáni államokban (s e tekintetben Szlovákiát is ide sorolhatjuk) a „csonka társadalom” szilárdult meg, vagyis jellemző volt a saját uralkodó osztály hiánya és a gyenge, többségében etnikailag idegen polgárság.⁷ Ha egy szóval akarjuk összefoglalni a fentieket, a kelet-európai fejlődés különlegessége, a „megkésetttségben” állt. Ebből fakadtak a nyugati fejlődéstől való lényegi különbségek, amelyek különböző mértékben, de valamennyi alrégióban kimutathatók: a megkésett városiasodás, a polgári társadalom gyengesége, az ipar, kereskedelem és az

(PACH Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 2. k. 306–339.)

⁵ Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról lásd: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, 1977; *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Budapest, 1962; A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, 1988/9.; Előhang 1989 Kelet-Európájához. *Eszmélet*, 1990/5.; A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In: RING Éva (szerk.): *Helyünk Európában*, 212–222.

⁶ NIEDERHAUSER Emil: Előhang 1989 Kelet-Európájához.

⁷ KRAUSZ Tamás: Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. In: *Megélt rendszerváltás*. Cégér Kiadó, Budapest, 1994.

infrastruktúra elmaradottsága, az állam tradicionálisan fontos szerepe a gazdaságban, és a társadalom rendi vonásainak fennmaradása.

Kelet-Európa fogalma a második világháború után új politikai jelentést kapott. A szovjet térnyeréssel párhuzamosan kialakult az a mítosz, hogy Kelet-Európa mindig is a nyugati értelemben vett „Európa” szerves része volt, elmaradottságát pedig csak a szovjet segítséggel uralomra jutott kommunista pártoknak és a szovjet mintára kiépült tervgazdasági rendszernek köszönheti. Ezt a mítoszt a hidegháborús ideológia támogatta ugyan, de ahogy Larry Wolffnak Stefano Bottoni által is idézett könyvéből kiderül, „Európa” kognitív térképéről már a felvilágosodás korában hiányzott Kelet-Európa; az ipari forradalmak pedig csak tovább növelték a gazdasági és mentális szakadékot „Kelet” és „Nyugat” között.⁸ Az államszocialista rendszer valószínűleg még egzotikusabbá tette Kelet-Európát a nyugati kapitalista országok szemében. Ez azonban a régió különutas fejlődésének csak egy állomása, és semmiképpen nem a kezdete volt.

Itt szeretnék kiemelni a magyar szakirodalomból még egy nagy hatású koncepciót: Szűcs Jenő hármass Európa-felosztását.⁹ Szűcs Jenő úgy vélekedett, hogy a nyugati fejlődés létrehozott egy „teljes” struktúrát, amely előre kijelölte az állam társadalmi pólusának helyét, vagyis lényegében biztosította a civil társadalom meglétét és ellenőrző szerepét az állammal szemben. Keleten mindez hiányzott: nem történt meg az állam és az egyház szétválasztása, nem alakultak ki a nyugati értelemben vett városok, és nem létezett olyan társadalmi erő, amelyik megkérdőjelezhette volna az állam mindenhatóságát. Ennek klasszikus példáját Oroszországban figyelhetjük meg.¹⁰ A klasszikus nyugati és a keleti fejlődés által meghatározott régiók között fekszik egy köztes térség, Közép-Európa, amelynek az a jellegzetessége, hogy – történeti koronként eltérően – mindkét fejlődési típus hat rá. A magyar történelemben például a kora-újkorai „kelet-európai” fordulat egyfelől, úgymond, fokozta a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait a nyugati mintához képest, másfelől nem tudta kiiktatni a szerkezet „nyugatias” elemeit.

Nem foglalkozom itt Kelet-Európa és Közép-Európa fogalmának ideológiai használatával. Inkább Szűcs Jenő ama gondolatát idézem, hogy a közép-kelet-európai

⁸ Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe*.

⁹ SZÜCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: RING Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. 515–568.

¹⁰ Lenin egyik nagy teljesítménye, hogy észrevette az orosz kapitalizmus „különlegességét” (későbbi szóhasználat: perifériás fejlődését), és annak súlyos következményeit. Erre Antonio Gramsci is rámutatott. Lásd KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, Budapest, 2008.

régióban egyfajta kettős fejlődés érvényesül. Ezt Immanuel Wallerstein is megfogalmazta a kelet-európai régióra, amelyen tulajdonképpen Szűcs Jenő Közép-Európáját lehet érteni. Wallerstein világrendszer-elméletét azért szükséges itt felidézni, mert a régió gazdasági elmaradottságát a kapitalista fejlődés strukturális viszonyaiból eredezteti, nem pedig olyan belső (kulturális-etnikai) adottságokkal magyarázza, amelyek mind a nacionalizmus, mind a civilizációs rasszizmus szótárában megtalálhatók. (Az egyik oldalon a nemzeti különlegesség öndicsőítése, a másik oldalon pedig a Wolff könyvében olyan szemléletesen ábrázolt kulturális – olykor rasszista színezetű – lenézés).¹¹ Ennek kapcsán még egyszer hangsúlyozom Niederhauser Emil fejtegetésének azt a sarkkővét, hogy a régióban történeti okok miatt a nemzeti függetlenséget mindig fölébe helyezték a társadalmi haladás érdekeinek. Igaz, a nemzeti liberalizmus megpróbálta e kettőt egyesíteni, mondván: a nemzetállami keretek között szükségszerűen megvalósul a haladás. Palotás Emil azonban összefoglaló munkájában a nemzetállami keretek között elért fejlődés korlátaira figyelmeztet.¹² Palotás Bottonival szemben történeti-földrajzi régiónak tekinti Kelet-Európát, és művéből egyértelműen kirajzolódik, hogy a két világháború között nemcsak a fejlett Nyugathoz való gazdasági felzárkózás nem sikerült, de az egy Csehszlovákiát leszámítva a liberális demokráciák kiépítésének kísérlete is előbb-utóbb megbukott. A kisállamok korának és nemzeti függetlenségének azonban végül a nagyhatalmi átrendeződés (a náci Németország hódító politikája) vetett véget, és nem valamely belső társadalmi mozgás kényszerítette ki – noha, mint Magyarországon is, szép számmal voltak az egész társadalmat súlyosan feszítő ellentmondások.

Bottoni hangsúlyozza, hogy az államszocializmus időszaka egybeesik a nemzeti homogenizációval, amelyet ezek a rezsimek a modernizációval, vagyis a gazdasági-társadalmi átalakulással együtt propagáltak (és amihez persze a világháború „előkészítette” a terepet). Ennek alapján érvelhetünk úgy (ahogyan Bottoni teszi), hogy a nemzeti (értsd: nacionalista) kommunizmusok megfeleltethetők a nemzeti homogenizáció és a modernizáció *együttes* kísérletének. Miközben kétségtelenül folyt – főleg a Rákosi-korszakban – egy erőteljes nacionalista propaganda, Romániára és Bulgáriára pedig egészen az államszocializmus bukásáig a nemzeti kommunizmus egy variánsa volt a jellemző, én komolyabban

¹¹ Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe*.

¹² PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Budapest, 2003.

hangsúlyoznám a rendszer *szocialista* tartalmát, amelynek eredetileg internacionalista üzenete volt.¹³

Ebbe a gondolatmenetbe illeszkedve bírálaton a „szovjetizálás” egész koncepcióját. A sztálinizmus minden torzulása dacára ugyanis történtek komoly lépések a rendies elemek kiiktatására a kelet-európai társadalmakból, és a második világháború után az egész régióban példátlan mértékű társadalmi mobilitás ment végbe. Noha Bottoni szakít a totalitarizmus fekete-fehér világképével (ahol a kommunizmus csakis az ősgonosz, minden bűn forrása lehet), arról nem sokat ír, hogy a proletárdiktatúra (a terror alkalmazása mellett) mennyit (is) tett emberek millióinak a felemelkedéséért. Ez a „szovjetizálásnak” mint olyannak az *egészével* vitatkozom. Nem a szovjetek hozták létre a három millió koldus országát, sem azt a nyomort, amelyről érzékletesen írtak a népi szociográfusok. Mark Pittaway angol munkástörténész nemzetközi díjat nyert könyvében¹⁴ bemutatja: volt alulról jövő nyomás is, amely a politikai radikalizálódás irányában hatott Magyarországon; nem véletlenül nem sikerült hasonló rendszert kiépíteni Ausztria keleti felében, amely szovjet ellenőrzés alatt állt 1955-ig. E társadalmi mozgások bemutatásával Bottoni mindenesetre adós marad, mint ahogyan az sem derül ki, miért jelentkeztek sokan önként a rettegett ÁVH-ba, miért vonultak ki százezrek megünnepelni május elsejét, és hogyan épülhetett ki a Rákosi-kultusz. Meglátásom szerint mindebben nem pusztán csak az erőszak játszott szerepet.

Itt említem meg azt is, hogy a „szovjetizálás” nem ad választ arra a kérdésre: miért állhatott annyira eltérő pályára a kádári Magyarország és Ceaușescu Romániája? Egész Kelet-Európában voltak helyi sajátosságok – miközben nem pusztán 1945 és a ráarakódott emlékezet kötötte össze ezeket az országokat, hanem a félperifériás, esetenként perifériás kapitalista fejlődés is, amelyet Palotás Emil érzékletesen bemutat könyvében. Ugyanígy vitatkoznék Bottoni azon állításával is, hogy a Vörös Hadsereg inkább jelentett traumát, mintsem felszabadulást a magyaroknak. Nem szeretnék itt belemenni a kollektív traumák emlékezetpolitikájába; egy történésznek azonban arra emlékeznie kell, hogy a háborút nem az oroszok kezdték. A Vörös Hadsereg történelmi teljesítményét a hidegháború éveiben Nyugaton egyszerűen negligálták – mintha legalábbis nem ez a hadsereg roppantotta volna meg a Wehrmacht gerincét! Miközben az államszocializmus időszakában a szovjet katonát a hős partizánnal azonosították, a rendszerváltás után ugyanez a katona úgy jelenik meg, mint

¹³ A „szocializmus egy országban” elméleti gyökereihez lásd KRAUSZ Tamás: *Szovjet thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Napvilág Kiadó, Budapest, Budapest, 1996.

¹⁴ Mark PITTAWAY: *The Workers State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, Pittsburgh, 2012.

fosztogató, nőket erőszakoló ázsiai vadember, szemben a civilizáltan viselkedő és csokoládét osztogató nyugati szövetségesekkel. Egyáltalán nem szándékozom kisebbiteni a Vörös Hadseregtől elszenvedett történelmi traumát, de annyit azért jegyezzünk meg: sok üldözöttnek (zsidónak és nem zsidónak egyaránt) valóban felszabadulást (és a pusztta életben maradást) jelentette a háború vége és a náci Németország totális veresége. A „korrektül” viselkedő nyugati szövetségesek képét pedig a legújabb kutatások is megcáfolták.¹⁵ Az „ázsiai hordák” és a „civilizált nyugati katonák” szembeállítása nem több, mint az „egzotikus másik” „túlfejlesztett” változata, amelynek civilizációs-rasszista gyökereire már felhívtam a figyelmet. Ugyanide sorolható az az „ellenmítosz”, amely az egész államszocializmusban csak a keleti típusú fejlődés elterjedését látta, úgy állítva be a dolgot, mintha a kelet-európai polgári társadalom valaha is egyenrangú lett volna a nyugat-európaival.

Noha Bottoni említi ugyan Wallersteint és a világrendszer-iskolát, a félperifériás kapitalizmus koncepciójával érdemben nem vitatkozik. Akkor viszont felmerül a kérdés: Kelet-Európa valóban „csak” ideológiai konstrukció? Miközben a világrendszer-iskolán belül is nagy viták folynak arról, milyen hatással volt a kelet-európai országok helyzetére az államszocializmus,¹⁶ az egyértelmű, hogy az iskola működő hipotézist állított fel a rendszerváltozásról. A világrendszer-elmélet egyik kiváló képviselője, Andre Gunder Frank egy 1977-es elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy az államszocialista országok gazdaságilag egyre nagyobb mértékben függnék a kapitalista centrumtól. Frank helyesen prognosztizálta azokat a bomlási folyamatokat, amelyek jó egy évtized múlva az államszocialista rendszerek bukását okozták: „Tehát a »szocialista« Kelet nemzetközi gazdasági viszonyai és hatásuk a társadalomra nem osztálysemleges, hanem osztály-alapú, éppen úgy, mint a fejlett kapitalista Nyugaton és a fejletlen szocialista Délen. Az uralkodó osztály sürgeti a belső gazdasági reformot és a hozzá kapcsolódó külső politikai »liberalizálást«, mert így akarja előnyökhöz juttatni tagjait és más privilegizált csoportokat. Ők húznak elsősorban hasznát a liberalizálásból, amit a nyugati kocsik szimbolizál. Ennél is fontosabbak azonban a politikai előnyök, mivel így meg tudják vásárolni a bürokratikus, professzionális és más értelmiségi csoportok támogatását, amelyek semlegesítik vagy ellenőrzik az elidegenedett munkástömegeket. Ezeket az osztályimperatívuszokat és célokat

¹⁵ Miriam GEBHARDT: Als die Soldaten kamen. *Die Vergewaltigung der deutschen Frauen am Ende des zweiten Weltkriegs*. DVA, Berlin, 2015.

¹⁶ Christopher CHASE-DUNN (szerk.): *Socialist States in the World-system*. Beverly Hills, 1982.

Kelet-Európa és a Szovjetunió »szocialista« államaiban tovább erősíti a kapitalista nemzetközi munkamegosztásban való egyre nagyobb részvételük.”¹⁷

Mindezt azért idéztem, mert miközben Bottoni azt írja, hogy a szélsőségesen antikommunista Pipes látta előre az államszocializmus összeomlását Kelet-Európában, a fordulatnak voltak baloldali prognózisai is. Természetesen egyetlen szerzőtől sem várhatjuk el az összes létező szakirodalom kimerítő ismeretét, az azonban feltűnő, hogy Bottoni mennyire keveset hivatkozik kelet-európai, köztük magyar vagy akár orosz szerzőkre. Ebben az értelemben a cím önbeteljesítő jóslattá válik: Kelet-Európa itt mintha egyfajta *hiányt* jelentene. Ez a hiány egyébként a zárszóban is visszatér, amikor Bottoni arról ír, hogy a régió egyik nagy problémája a fiatalok elvándorlása a vágyott – talán Keleten is csak konstruált – Nyugatra, ahol vannak lehetőségek, működik a demokrácia, tisztességes a fizetés és a verseny – megvan mindaz, amiről Keleten, úgymond, csak álmodni lehet. Holott valamikor volt egy másik Kelet-Európa is: az, amelyik kihívója akart vagy próbált lenni a kapitalista Nyugatnak (és most nem csak Nyugat-Európára gondolok!), és ahol olyan alkotások (is) születtek, amelyekre a Nyugat is felfigyelt... Ma ez természetesen nincs így. A fiatalok valóban elvándorolnak, még akkor is, ha sokuk soha nem tud olyan szintre eljutni, amelyre itthon eljuthatott volna. Az alkotások Hollywoodot utánozzák (vagy a már rég lejárt hollywoodi giccseket), és valóban: mintha még a tudományos életben is csak Nyugatról jöhetnének a 21. század új paradigmái – miközben Kelet reménytelenül a múlt felé fordult, vagy örökre lemondott a saját paradigmáiról.

Kritikai megjegyzéseim ellenére tény: Bottoni igen olvasmányosan, elméletileg felkészülten, színvonalasan és komoly szintetizáló erővel old meg egy óriási feladatot, az egykori államszocialista múlt összehasonlító elemzését Kelet-Európában. Külön kiemelendő a kötetnek azt a szintetizáló igénye, hogy a rendszerváltás utáni időszakról is történeti mérleget készítsen. Magának a kelet-európai rendszerváltásnak a mérlege azonban – amelyet Bottoni ugyancsak elkészít – korántsem olyan pozitív, mint ahogyan az egykori rendszerváltó elit látta, vagy máig szeretné láttatni. Az államszocializmusnak volt egy komoly baloldali kritikája, amelyről a kötetben nem sok szó esik, holott a világrendszer-iskola jeles képviselői már 1989-ben figyelmeztettek a (további) leszakadás veszélyeire. Wallerstein már a rendszerváltás idején azt írta, hogy alaptalanok a liberális piacgazdasághoz fűződő remények, mert a globális versenyben az alulfejlett országok eleve egyenlőtlen feltételek mellett versenyeznek. A politikai függetlenség elnyerése, mondja Wallerstein, nem jelent egyúttal

¹⁷ Andre GUNDER FRANK: Long Live Transideological Enterprises! *Review*, 1977/1. 118.

egyenlőséget a világgazdasági rendszer nemzetközi munkamegosztásában, amelynek rendező elve a hierarchia. Az optimisták pedig igen hamar szembesülni fognak a világgazdasági rendszer strukturális realitásaival.¹⁸ Hasonlóan kedvezőtlennek látta a térség lehetőségeit Frank, aki a neoliberális programot okolta az elmélyülő válságért, különösen a volt Szovjetunió perifériális területein. A KGST felszámolása a végső csődöt készítette elő a periférián, hiszen az ottani termékek csak a világpiactól védett szocialista piacokon voltak eladhatók. A térség ipara, amint „rászabadul” a világpiac, rövid időn belül tönkremegy, és a gazdasági élet teljesen a centrum ellenőrzése alá kerül. Frank szerint fennáll az a veszély, hogy a régió teljesen periferizálódik, s ennek társadalmi-politikai következményei beláthatatlanok: egyes társadalmi rétegek teljes leszakadása, az etnikai-nemzeti ellentétek kiéleződése, populista diktatúrák hatalomra kerülése és újabb területi háborúk.¹⁹ Mindez növelheti a kapitalista centrumban a xenofóbiát és a Kelettől való elzárkózási hajlamot.²⁰ A közös Európára vonatkozó elképzeléseknek mindenesetre riasztó alternatíváját kínálja egy új „vasfüggöny” leeresztése Kelet és Nyugat között – ezúttal a nyugatiak követelésére.²¹

Ha nem is ennyire kritikus Bottoni rendszerváltás-kritikája, egészében egyetértek az általa vázolt három nagy problémával: a fiatalok elvándorlása, a népességszökkenés, a roma lakosság integrációjának elmaradása. Csakhogy valamiképpen mindegyik probléma ugyanarra a kérdésre reflektál: miért is oly kevésbé vonzó alternatíva a mai Kelet-Európa? Miért keresik olyan sokan Nyugaton a várva várt boldogulást, akár azon az áron is, hogy nem tudják befutni azt a karriert, amelyet itthon „megugorhattak” volna? (Sokan ráadásul messze nem a képzettségüknek megfelelő munkakörben helyezkednek el, és az emigránsmítoszokkal ellentétben gyakran csak azokat a helyeket tudják betölteni, amelyeket az őshonosok nem szívesen vállalnak.) És miért lesznek „deficitesek” a kelet-európai demokráciák, amelyek sokszor valóban újratermelik a nyomort és a kirekesztést (miközben rengeteg euró megy el a roma integrációs politikára)?

¹⁸ Andre GUNDER FRANK: Economic Ironies in Europe. A World Economic Interpretation of East-West European Politics. *International Social Science Journal*, 1992/2.

¹⁹ Immanuel WALLERSTEIN: A XX. századi szocialista kísérletről. *Eszmélet*, 1991/8.

²⁰ A kelet-európai etnikai „reneszánsz” és a neoliberalizmus összefüggéséről lásd JUHÁSZ József–KRAUSZ Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

²¹ Peter Gowan pl. egyenesen Kelet-Európa gyarmatosításáról beszél a rendszerváltás utáni neoliberális politikával kapcsolatban: Peter GOWAN: Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review*, 1995. 213.; Hugo RADICE: A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

Bottoni helyesen ismeri fel a tüneteket, de a kórdiagnózissal adós marad. A világrendszer-iskola egy lehetséges kritikai olvasatot kínál – hangsúlyozom, anélkül, hogy belemenne a civilizációs-rasszista típusú érvelésbe –, amely valamiképpen a kelet-európai „mentalitást” (vagy embert) okolja a régió elmaradottságáért. A szerző azonban sok tekintetben nem tud elszakadni a liberális narratívától, pedig az már csődöt mondott Kelet-Európában.²² A paradigmához való ragaszkodás így leegyszerűsített szocializmusképet közvetít – még akkor is, ha a szerző jó színvonalon és olvasmányosan oldja meg az összehasonlítás nehéz történeti feladatát. Említettem a szovjetizálás egészének bírálatát. Ehhez hozzátehetem: éppen a rendszerváltás után rajzolódnak ki világosan a félperifériás kapitalizmusnak a régióra jellemző sajátosságai, amelyekért – több mint 25 évvel a rendszerváltás után! – már nem okolható a „kommunizmus”. Itt hadd hivatkozzak egy angolul is megjelent munkámra, amelyben arra kérdezek rá, ami valamiért kimaradt az államszocializmus válságáról írt könyvtárnyi szakirodalomból: vajon a munkások miért nem védték meg a munkásállamot, miért nem sorakoztak fel egy demokratikus, öngazgató szocializmus mellett, amely 1989 előtt még az ellenzéki értelmiség napirendjén is szerepelt?²³ Mint kifejtem, ennek két fő oka volt Magyarországon és az NDK-ban. Az egyik: mindkét országban kompromisszum jött létre a munkásosztály és az állampárt között, amely 1956 után egyre inkább a fogyasztás felé irányította a munkások figyelmét (a családformák terén egyértelműen kimutatható a kispolgárosodás!). Az egyre növekvő fogyasztói igényeket azonban a tervgazdaság keretein belül csak növekvő nyugati hitelekkel lehetett kielégíteni. Hogy a kompromisszumot és az ún. életszínvonal-politikát fenntartsák, Magyarországon az állampárt egyre inkább rákényszerült a gazdaság liberalizálására, így egyfajta szocialista vegyesgazdaság alakult ki az 1980-as évekre. A folyamatot politikai liberalizálás kísérte – ezért nyerhette el Magyarország a „legvidámabb barakk” vagy a „gulyáskommunizmus” becenevet a Nyugattól. Az NDK-ban fennmaradt a szigorú diktatúra, de lényegében ott is a jóléti állam ígéretével fogta meg a hatalom a munkásokat. A másik ok: még a liberálisabb Magyarországon is szigorúan üldözték minden olyan baloldaliságot, amely ideológiai téren alternatívát jelenthetett volna a dogmává merevedett marxizmus–leninizmussal szemben. Ezeket mindkét országban szigorúan elzárták a nyilvánosság elől. A rendszer jobbra nyitott volt, balra zárt – és ez tükröződött aztán a

²² Lásd ehhez KRAUSZ Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruszisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 219–290.

²³ BARTHA Eszter: *Alienating Labour. Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn Books (Series: International Studies in Social History), Oxford and New York, 2013.

kapitalizmus visszaállításában 1989 után, amelyet nem kísért jelentősebb munkástiltakozás. A „tömegek” azt remélték, hogy egyszerre tudják megőrizni az általános foglalkoztatottságot és utolérni a fejlett kapitalista országok életszínvonalát és fogyasztókosarát. Magyarországon az öngazgató szocializmus eszméjét legkövetkezetesebben az *Eszmélet* című folyóirat köre képviselte, amelynek legkiemelkedőbb teoretikusa a szovjet történelemmel és marxizmussal foglalkozó professzor, Krausz Tamás. Ők és néhány más baloldali értelmiségi – köztük az egykori ellenzéki, Szalai Erzsébet – pontos diagnózist adtak arról, hogy a fejlett kapitalista országok remélt utolérése helyett legfeljebb arról lehet szó, hogy a régió Nyugat-Európa keleti periferiája lesz. Ezt azonban akkor csak nagyon kevesen akarták elhinni vagy megérteni.

Bottonival szemben amellet érvelnék, hogy a „nyugatimádat” nem 1945-ben (vagy 1949-ben), hanem később, az államszocializmus ideológiai-társadalmi tartalékainak kimerülésével terjed el igazán Kelet-Európában. Magyarországon az 1980-as években már dokumentálható a kritikai diskurzus – még az alsóbb szintű pártfunkcionáriusok és kultúrmunkások körében is. Ez a diskurzus egyre inkább elfordul a hivatalos ideológiától, amely az „1950-es éveket idézi” és „a munkásmozgalom mauzóleumába illik”, miközben egyre nyitottabbá válik a nyugati liberális befolyásra. A liberálisok körében máig tartja magát az „utolérő fejlődés” és a „jó kapitalizmus” illúziója, amely már annyiszor becsapta a kelet-közép-európai régiót.